

"BOBURNOMA" ASARI FRAZEOLOGIZMLARINING LINGVO-KOGNITIV VA SEMANTIK TADQIQI

Rahmonaliyeva Dilshunos Elyorbek qizi

Namangan davlat universiteti Filologiya fakulteti

O'zbek tili yo'nalishi UZB-BU-23 guruh talabasi

Annotatsiya: Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" (Vaqoe) asari XVI asr o'zbek adabiy tili, xususan, eski o'zbek tili leksika-frazeologiyasini o'rganishda eng ishonchli va boy fundamental manbadir. Asar tili o'sha davr sun'iy kitobiyligidan yiroq bo'lib, jonli xalq so'zlashuv tili elementlari va xalqona frazeologizmlarga (turg'un birikmalarga) boyligi bilan ajralib turadi. Akademik Sh. Rahmatullayevning frazeologik tadqiqotlari va "Boburnoma"ning tanqidiy matnlari asosida olib borilgan leksikografik tahlillar asardagi iboralarni semantik jihatdan bir necha guruhga ajratishga imkon beradi: harbiy-siyosiy munosabatlar, ruhiy-somatik holatlar va ijtimoiy aloqalar. Quyida ilmiy maqolaning amaliy-leksikografik qismi sifatida "Boburnoma" matnidagi asl chig'atoy (eski o'zbek) tili leksikasi saqlangan holda 27 ta frazeologizmlarning izohli va kontekstual lug'ati taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: Frazeologik lug'at, frazeologiya, semantik, "Boburnoma", o'zbek tili, bosh ko'tarmoq, leksikografik, ibora

FRAZEOLOGIK LUG'AT:

1. Arzga yetkurmoq - semantik tahlili: Rasmiy-diplomatik va ierarxik munosabatni ifodalaydi. Quyidan yuqoriga axborot uzatish ma'nosida. Ma'nosi: Hukmdorga rasman ma'lum qilmoq, xabardor etmoq. Masalan: "...Andijon beglari va xizmatkorlari kelib, viloyat ahlini, ahvolini bizga *arzga yetkurdilar*".

2. Ayoq osti qilmoq - semantik tahlili: Harbiy-ijtimoiy xarakterdagi agressiv harakat idiomasi. Ma'nosi: Talon-toroj qilmoq, yer bilan bitta qilmoq, xor etmoq. M: "Sulton

Ahmad Tanbal cherigi O'sh va Andijon atrofidagi el-ulusni andoq *ayoq osti qildilar* kim, xalq g'oyatda xarob bo'ldi".

3. Bag'ri qon bo'lmoq - semantik tahlili: Ichki somatik (bag'ir/jigar) asosiga qurilgan ekspressiv-psixologik ibora. Ma'nosi: Kuchli ruhiy azob chekmoq, ruhan ezilmoq. M: "Vatan yodi va ayriliq g'ami ushbu g'urbat elda yuragimni ezib, *bag'rimni qon qildim*".

4. Bosh ko'tarmoq - semantik tahlili: Siyosiy-ijtimoiy oppozitsiyani ifodalovchi turg'un birikma. Ma'nosi: Bo'ysunmaslik, isyon yoki qo'zg'olon ko'tarmoq. M: "Biz Samrarqandda erkanimizda, Andijonda Tanbal va dushmanlar fursat topib *bosh ko'tardilar*".

5. Bosh tortmoq - semantik tahlili: Somatik komponentli rad etish harakati modeli. Ma'nosi: Buyruqni bajarishdan bosh tortmoq, bo'yin tovlamoq. M: "Har necha elchi yuborib, itoatga chorladik, ammo u kibr-nxu qhavo bilan buyruqni bajarishdan *bosh tortdi*".

6. Boshiga yetmoq - semantik tahlili: Destruktiv xarakterga ega kauzativ ibora. Ma'nosi: Biror kimsaning o'limiga sababchi bo'lmoq, halok qilmoq. M: "Ushbu fitna va urushlar necha-necha navkarlarning va begunoh yigitlarning *boshiga yetti*".

7. Boshini olib ketmoq - semantik tahlili: Dinamik harakat yo'nalishini anglatuvchi qochish idiomasi. Ma'nosi: O'z hududini tashlab, noma'lum tomonga qochmoq. M: "Ahmad Tanbalning zulmidan toqati tog' bo'lgan el va dehqonlar o'z yerlarini tashlab, boshqa viloyatlarga *boshlarini olib ketdilar*".

8. Dog'ida kuymoq - semantik tahlili: Psixologik yo'qotish asoratini metaforik ifodalash. Ma'nosi: Ayriliq azobini chekmoq, judolikdan kuyib-yonmoq. M: "Yaqin sirdoshim va vafodor begimning o'limi menda ulkan qayg'u qoldirdi, uning *dog'ida kuydim*".

9. Dudog‘ini tishlamoq - semantik tahlili: Mimik-somatik reaksiya asosidagi emotsional frazeologizm. Ma’nosi: Qattiq pushaymon bo‘lmoq, afsuslanmoq. M.: "Xato ish qilganini va fursatni boy berganini anglagach, u pushaymonlikdan *dudog‘ini tishladi*".

10. El bo‘lmoq - semantik tahlili: Etnolingvistik asosga ega harbiy-siyosiy atama-ibora. Ma’nosi: Bo‘ysunmoq, itoat etib xizmatiga o‘tmoq. M: "Kobul atrofidagi tog‘li qabilalar bizning adolatimizni eshitib, o‘z xohishlari bilan kelib *el bo‘ldilar*".

11. G‘anim tomoniga o‘tmoq - semantik tahlili: Siyosiy-harbiy sotqinlik modelin. Ma’nosi: Xiyonat qilmoq, dushman tarafiga qo‘shilmoq. M: "Samarqand qamalida oziq-ovqat tugab, tanglik tushgach, ba’zi sipohiyar devordan oshib, *g‘anim tomoniga o‘tdilar*".

12. Ich-etini yemoq - semantik tahlili: Ichki destruktiv hissiyotning somatik konseptualizatsiyasi. Ma’nosi: Iztirob chekmoq, chuqur qayg‘uga botmoq. M: "Qo‘shin ichidagi parokandalik va oziq-ovqat yetishmovchiligi sabab ichimdan g‘am o‘tib, *ich-etimni yer edim*".

13. Insofga kelmoq - semantik tahlili: Mental-axloqiy konsept o‘zgarishi. Ma’nosi: Adolatli yo‘l tutmoq, xatosini tushunmoq. M: "Biz uning gunohini afv etgach, u ham qilgan ishidan uyalib, *insofga keldi*".

14. Jon bermoq - semantik tahlili: Hayotiy substansiyaning tanani tark etishi haqidagi an’anaviy ibora. Ma’nosi: Vafot etmoq, dunyodan o‘tmoq. M: "Ushbu og‘ir xastalik bilan Mirzo Boys ungur viloyatida *jon berdi*".

15. Jon chekmoq - semantik tahlili: Jismoniy yoki intellektual mehnat intensivligi. Ma’nosi: Bor kuchini sarflamoq, qattiq mehnat qilmoq. M: "Bu bog‘larni barpo etmoq va ariqlar qarzdor miqdori iuchun necha oylab zahmat chekib, *jon chektik*".

16. Jon saqlamoq - semantik tahlili: Ekstremal vaziyatdagi mudofaa reaksiyasi. Ma’nosi: Omon qolish chorasini ko‘rmoq, yashirinmoq. M: "Shayboniyxon qo‘shini to‘satdan bostirib kelganda, oz sonli yigitlarimiz bilan tog‘lar ichiga qochib, *jon saqladik*".

17. Joniga oro kirmoq - semantik tahlili: Kritik vaziyatda yordam ko'rsatish ssenariysi. Ma'nosi: Qiyin damda ko'maklashmoq, qutqarib qolmoq. M: "Urush maydonida dushman qurshovida qolganimda, Qonsimbek o'zini qalqon qilib, *jonimga oro kirdi* " .

18. Kallasi ketmoq - semantik tahlili: O'rta asrlar huquqiy-siyosiy jazo tizimi metonimiyasi. Ma'nosi: Qatl etilmoq, o'lim jazosiga duchor bo'lmoq. M: "Xiyonati fosh bo'lgan bekning hukmi shundoq bo'ldiki, siyosat maydonida *kallasi ketdi* " .

19. Ko'ngil bermoq - semantik tahlili: Ruhiy-emosional yaqinlik konsepti. Ma'nosi: Yaxshi ko'rmoq, mehr qo'ymoq yoki ixlos qilmoq. M: "U yoshlik chog'larida she'riyat va ilm ahliga g'oyatda *ko'ngil bergan erdi* " .

20. Ko'ngli tusamoq - semantik tahlili: Intensiv subyektiv ehtiyoj/sog'inch ifodasi. Ma'nosi: Haddan tashqari xohlamoq, sog'inmoq. M: "Hindistonning issig'ida Andijonning xushbo'y va sovuq qovunlarini ko'nglimiz andoq *tusamoqdadir...*"

21. Ko'z tikmoq - semantik tahlili: Vizual fiksatsiya orqali intilish va maqsadni ifodalash. Ma'nosi: Tama qilmoq, egalik qilishni maqsad qilmoq. M: "Movarounnahr taxti bo'shaganini eshitib, atrof dushmanlari bu o'lkaga bu *ko'z tikib tururdilar* " .

22. Ko'z tutmoq - semantik tahlili: Vaqt o'lchovi va kutish dinamikasi . Ma'nosi: Umid bilan intizorlikda kutmoq. M: "Andijondan keladigan xabarlarga va madad kuchlariga intizor bo'lib, yo'lga *ko'z tutib* o'lturur erdik".

23. Ko'z yummoq - semantik tahlili: Evfemistik bu xarakterdagi somatik ibora. Ma'nosi: Olamdan o'tmoq, vafot etmoq. M: "Otam Umarshayx Mirzo Aysi qal'asida kabutarxonaning qulashi bilan bu foniy dunyodan *ko'z yumdi*" .

24. Ko'zga ko'rinmoq - semantik tahlili: Optik idrok orqali masofaning qisqarishin ifodalash. Ma'nosi: Namoyon bo'lmoq, uzoqdan ko'rina boshlamoq. M: "Uzoq safardan keyin, nihoyat, Andijonning minoralari va bog'lari *ko'zga ko'rindi* " .

25. Ko‘zdan kechirmoq - semantik tahlili: Intellektual-vizual tahlil va nazorat jarayoni. Ma’nosi: Vizual tekshiruv o‘tkazmoq, diqqat bilan qaramoq. M: "Ertasiga ertalab turib, qal’aning devorlarini va askarlarning qurol-yarog‘larini *ko‘zdan kechirdik*".

26. Ko‘zidan qon oqmoq - semantik tahlili: Hiperbolik-emotsional musibat darajasi. Ma’nosi: Chidab bo‘lmas darajada fojiali yig‘lamoq, ezilmoq. M: "Farzandim Humoyunning qattiq betobligini ko‘rib, g‘am chekkanimdan *ko‘zidan qon oqqudek* bo‘ldi".

27. Kun ko‘rmoq - semantik tahlili: Ekzistensial mavjudlik va qoniqish darajasi. Ma’nosi: Hayot kechirmoq, osuda kun o‘tkazmoq. M: "Bu g‘urbat o‘lkasida shoh bo‘lsak-da, bir kunni ham xotirjamlik va shodlik bilan *kun ko‘rmadik*".

"Boburnoma" asari frazeologizmlarining leksikografik va semantik tahlili shuni ko‘rsatadiki, asar o‘zbek tili tarixiy frazeologiyasining oltin fondini tashkil etadi. Undagi ko‘plab somatik va metaforik iboralar hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham o‘z semantik yadrosini to‘liq saqlab qolgan O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Mazkur lug‘aviy materiallar o‘rta asrlar turkiy prozasining lingvistik tabiatini chuqur tizimli tadqiq etishda yuqori amaliy va nazariy qimmatga ega.

Ilmiy adabiyotlar ro‘yxati:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma" (Tanqidiy matn). – Toshkent: Fan, 2008.
 2. Rahmatullayev Sh. "O‘zbek tili frazeologik lug‘ati" uztrj.uz nashri. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
- Shamsiyev P., Ibrohimov S. "Boburnoma lug‘ati". – Toshkent: Fan, 1970.